

Қ.Нұрғали

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана

Орыс әдебиетіндегі әңгіме жанры

Мақалада орыс әдебиетіндегі әңгіме жанрының қалыптасу, даму және зерттелу мәселелері әдебиеттанушылардың сараптамалық еңбектері негізінде қарастырылып, жаңаша көзқарас тұрғысында зерделенді. Әңгіме жанрының даму заңдылықтары мен жанрлық ерекшеліктері, оқиғаны баяндау тәсілі, композициялық, сюжеттік құрылысы, көркемдік жүйесі жан-жақты баяндалды. 60–90-жылдардағы әдеби жанр мәселелерін зерттеудегі бағыттардың өзгеруі құбылысының әдебиеттанудағы жаңа бір ғылыми әдістерді іздеуге мүмкіндік беру жағдайларын туғызып отырғандығы нақты мысалдармен дәлелденді.

Кілтті сөздер: XX ғасыр, орыс әдебиеті, әңгіме жанры, шағын жанрдың дамуы, әңгіме жанрының теориясы, жанр категориясы, тарихи категория, көркем-публицистика, көркем шығарма жанры, көркемдік шеберлік, әңгімеші, ауыз әдебиетіндегі дәстүрлі жанр.

XX ғасырда орыс әдебиеті ерекше қарқынды дамыды. Әсіресе XX ғасырдың 50-жылдары әңгіме жанрының ерекше дамуымен қатар, сол шағын жанрдың дамуының заңдылықтары да өзекті мәселеге айналды. 60–70-жылдары әдебиеттанушылар осы мәселені шешуге бет бұрды. Алайда әңгіме жанрының теориясы, оның өзіне қарағанда, бірді-екілі арнайы сыни мақалалар болғаны болмаса, әлдеқайда кенже қалып жатқанын атап өткен жөн. Шағын жанрды зерттеуде Т.Заморий, А.Нинова, М.Роменец сияқты ғалымдардың еңбектерін айтуға болады.

Жанр мәселесі туралы сөз болғанда алдымен академик Д.С.Лихачевтің «жанр категориясы — тарихи категория, жиырмасыншы ғасырдың соңғы он жылдығында көптеген жанрлар, соның ішінде шағын жанрлар қарқынды трансформацияға, түр өзгешелікке, дамуға ұшырады», — деген пікіріне ба-са назар аударған дұрыс [1].

Осы кезеңдегі көркем-публицистика, көркем шығарма жанрында бедерлі өзгерістер болды. Мұндай шығармалар жанрлық жағынан да қандай да бір рухани күшке, идеялық ізденістерге тап болды. Бұл ізденістер әсіресе орыс әдебиетінде ерекше байқалды.

Әңгіме — әдебиетте оқиғаны қарасөзбен баяндайтын шағын көркем шығарма жанры. Әңгіменің жанрлық ерекшеліктері оқиғаны баяндау тәсілі, композициялық, сюжеттік құрылысы, көркемдік жүйесі арқылы айқындалады. Әңгіменің көлемі шағын, кейіпкерлер саны аз, сюжет ұйытқысын құрайтын оқиғаның басталуы, шарықтау шегі мен шешімі болады. Онда адам, оның өмірі мен тағдыры, аса маңызды деген оқиға жинақы беріледі. Мұнда бір айтылған жайларға қайта оралуға, тәтпіштеп баяндауға, ұзақ суреттеуге орын жоқ. Әңгіме жанры аз сурет арқылы көп жайды аңғарта білетін айрықша көркемдік шеберлікті талап етеді. Оқиға көбіне бірінші жақтан баяндалып, әңгімешінің оқиғаға тікелей қатыстылығын көрсетеді. И.С.Тургеневтің И.Буниннің, Л.Андреевтің, А.Куприннің, В.Короленко мен М.Горькийдің әңгімелері — орыс әдебиетіндегі осы жанрда жазылған үздік шығармалар. Қазіргі әңгіменің бастаулары халық ауыз әдебиетінде жатыр. Сонау көне заманнан-ақ халық өзінің тұрмыс-салты, күнделікті тіршілігі жайлы ауызша әңгімелер туғызып отырған. Мұндай әңгімелер бір рет қана айтылып қоймай, әр жерде, жиын болған кезде айтылған да, ондағы оқиға бірте-бірте тұрақты сюжетке айналған. Сөйтіп, ауыз әдебиетіндегі дәстүрлі жанрға айналған. Жеке адамның басынан өткен оқиға ретінде айтылатын мұндай әңгімелерді халықаралық фольклортануда меморат деп атайды.

С.Ворониннің пікірінше, «әңгімелеушілерді (авторды) адамның рухани өміріндегі ой мен білімі, қайталанбас тілдік байлығы, әңгімені жасаудағы қабілеті ортақтастырады» [2]. Шағын жанрлар туралы Ю.Бондарев: «Қысқа жанр — қиын жанр», — деген пікірді алға тартады.

Әңгіме жанрын зерттеудің тарихы қазіргі таңдағы зерттеушілердің қызығушылығын тудыруда. Себебі әңгіме жанры туралы мәселені зерттеушілердің бірнеше буыны сөз етіп, ұтымды қорытынды жасады. Шағын жанрды зерттеудің әр кезеңінің әдебиеттану ғылымы мен жанр деңгейіне сәйкес өзіндік әдіснамасы қалыптасты.

В.Белинский, А.Григорьев, С.Венгеровтан кейін шағын жанрдың өзіндік ерекшелігі туралы анықтаманы 20–30-жылдардағы М.Петровский, Б.Эйхенбаум, В.Шкловский және өзге ғалымдардың

еңбектерінен табуға болады. Зерттеудің материалы ретінде еуропалық классикалық әңгіме мен классикалық новелла қызмет етті.

1934 жылы «Знамя» журналының бастамасымен шағын жанрдың түрлері әңгіме мен новеллаға арналған кеңес өтті. Осы кеңестің қатысушылары әңгіме жанрмен қатар новелла жанры туралы анықтама беруге талпынды. Осы кезеңде Б.Бегактың, И.Виноградовтың, И.Эвентовтың ғылыми мақалалары М.Зощенконың, Вс.Ивановтың, И.Бабеляның шығармашылықтары туралы сөз болған сыни мақалалармен жалғасып жатқан болатын.

Мысалы, И.Виноградовтың «Новелланың теориясы туралы» атты мақаласы эпикалық баяндаудағы әңгімелеушінің сөзі сияқты жеке мәселелерді қарастырды. Виноградовтың пікірінше, әңгімелеушінің сөзі әңгімеге қосымша мән мен баяндауға лиризмдік мән үстейді. Бұл қадам әңгіме жанрының теориясын зерттеудің алғашқы кезеңімен салыстырғанда, жалпы шағын жанрдың таза формаларының мәселелеріне қызығушылықты арттырды (мысалы, М.Петровский мен В.Шкловский).

50-жылдардың орта шені әңгіме жанрының нағыз гүлденген кезеңі еді. 1953 жылы «Звезда» журналында әңгіме жанры туралы бірнеше мақала жарияланды (А.Соскина «Возможности жанра» («Жанрдың мүмкіндігі»), Л.Гладковский «Советский рассказ» («Кеңес әңгімесі»)). Мақалаларда А.Тарасенковтың, А.Ниновтың, А.Эльшевичтің және т.б. әңгімелері сөз етіледі. Шығармашылық лабораториялармен С.Антонов, В.Лукашевич, В.Полевой, Ю.Нагибиндер ой бөліседі. Сондай-ақ «Литературная Россия» (1964) және «Литературная газета» (1972, 1989) беттерінде де әңгіме жанры туралы бірқыдыру мақалалар жарияланды. Сыншылар, зерттеушілер, жазушылар әңгіме жанрының дамуындағы жаңа үрдістер мен әңгіменің құрылымы мен кейіпкерлер жүйесіндегі жаңа өзгерістерді ерекше бағалай білді. Кейіпкердің бойындағы характердің берілу сипатымен қатар, характердің берілу қағидалары, қазіргі әңгімедегі лиризм мен оның философиялық астарды да сөз етілді.

60-жылдардағы әңгіме жанры туралы сыни және зерттеу жұмыстардан жанрды зерттеу мәселесіндегі бағыттар мен әдіснаманың біршама өзгергендігі байқалады. Шағын жанрды зерттеудегі теориялық және сыни еңбектерде Э.Шубиннің, А.Ниновтың, А.Огневтің, Т.Заморийдің, В.Чепиогиннің үлестері ерекше. Олар өздеріне дейінгі барлық тәжірибені жинақтап, шағын жанрдың дамуының өзге де үрдістерін анықтайды. Зерттеуші Э.Шубин шағын жанрдың дамуын әдеби үрдістегі орнын анықтай отырып, әңгіме жанрының жанрлық мүмкіндіктерін қарастырады [3]. В.Чепиогин әңгіменің дамуын сыни реализмнің дамуымен сабақтастырады. А.Нинов өз кезегінде әңгіме жанрының дамуының ерекшеліктерін соғыстан кейінгі жылдар мен 60–70-жылдардағы әдеби үрдіспен салыстырады.

60–90-жылдардағы әдеби жанр мәселелерін зерттеудегі бағыттардың өзгеруі әдебиеттанудағы жаңа бір ғылыми әдістерді іздеуге мүмкіндік берді. Осы бағыттағы өзгерістер жанрдың өзгешелігі мен әдебиеттанушылық зерттеулердің әдіснамасының жетілуімен ерекшеленді. Өткен кемшіліктерге бой алдырмас үшін жанрды көркем шығарманың мазмұндық-құрылымдық бөлігі ретінде қарастыру «Әдебиет теориясының» екінші томының бағыттарын анықтады.

В.А.Богдановтың, Г.Н.Поспеловтың, Л.В.Чернецтің, А.Я.Эсалнектің жұмыстарында жанр бірінші кезекте «тұрақты және сонымен бірге көркем шығарманың мазмұнын қайталап отыратын фактор» ретінде қарастыралды. А.Я.Эсалнектің пікірінше, шығарманың жанрлық түрлері құрылымдық негіз емес, керісінше, мазмұндық сипаттағы шартты болып келеді. Жанрлық мазмұн характер берудегі немесе түсіндіругеі нақты бір аспекті болып табылады.

Жоғарыда келтірілген тұжырымдар жанрдың табиғатына деген қалыптасқан пікірлерді өзгертіп, жанрға «формалды белгілердің тұтас бірлігі» деген анықтама беріп, жанрды әрбір ұлттық әдебиет пен әрбір әдеби ағымдағы өзіндік тарихи-нақты өзгеше «типологиялық» құбылыс ретінде қарауға мүмкіндік берді.

Орыс әдебиетінде әңгіме жанры буржуазиялық ағым мен буржуазиялық стильде қалыптасып, И.С.Тургеневтің «Аңшының жазбаларынан» бастау алып, Н.Лесков, Г.Успенский, А.Чехов, И.Бунин, Л.Андреев, А.Куприн шығармашылықтарында дәстүрлі жалғасын тауып жатты. Орыс әңгімесінің ұлттық типі көркем туынды иелерінің күшімен өңделіп, толығып отырды. Орыс әңгімесіндегі дәстүр жалғастығы терең ұлттық сипатқа, оның тілі мен характеріне, таным-түйсігіне ие.

XIX–XX ғасырлар тоғысында А.Чеховтың «терең психологиялық әңгімелері», Л.Толстойдың «ұлттық» әңгімелері, Ф.Сологубтың «мистикалық-символикалық» әңгімелері, М.Горькийдің «терең элеуметтік реалистік әңгімелері» деген орыс әңгімесінің стильдік доминанттары қалыптасты.

1940-жылдардың аяғында орыс әдебиетінде әңгіме қысқа повесть және «физиологиялық очеркпен» салыстырғанда ерекше жанр ретінде танылды.

Ал шағын жанрдың өркендей түсуі 1953 жылдан басталды. Сол жылдары Ю.Нагибиннің «Қысқы емен», «Комаров» сынды үздік әңгімелері жарияланды. 1956 жылы Ю.Казаковтың шығармашылығы да жандана түсті.

60–90-жылдары тарихи және көркем жанрда қалам тартқан белгілі жазушылар шағын жанрларда циклдық әңгімелер жаза бастады. Бұл қатарда В.Солоухиннің «Алақандағы тастар», В.Астафьевтың «Затя», А.Солженициннің «Крохотки», Ф.Абрамовтың «Трава-мурава», Ю.Бондаревтің «Мгновения», В.Крупиннің «Бидай» әңгімелерін атауға болады.

Осы жылдары шағын прозаның дамуына үлкен үлес қосқан В.Шукшин шығармашылығын ерекше атап өтуге болады. Шукшиннің артына қалдырған мұрасы — оның осы әңгімелері. Он бес жыл (1958–1974) барысында жазылған жүз жиырма әңгіме — шеберлік тұрғысынан әр қилы, бір-біріне ұқсамайтын дүниелер. Бірақ осы шығармаларды оқып шыққанда, «совет әңгімесі» деп аталатын шытырман қиын жанрды шебер меңгерген азғантай жазушының бірі Шукшин екеніне көз жеткіземіз.

Деревня жайында жазудың қиындығы неде? Мұндағы басты қиындық, этнография мен көркемдікті шатастырып алудың оңайлығында жатыр. Бұдан Аксаков пен Эртель де, Решетников, Короленко, Лесков, тіпті, ұлы Тургеневтің өзі қашып құтыла алмаған. Бұл орыс интеллигенциясы халықтың мұң-мұқтажын енді ғана айта бастаған, профессионал әдебиет деревняға енді ғана бет бұра бастаған кез. Алайда тақырып жаңа, бейнелеудің үлгісі жоқ. Үнемі ашаршылық пен күйзелістегі деревняның сүреңсіз өмірін «қызғылықты» етіп суреттеудің өзі — күпірлік еді. Сондықтан орыстың жазушылары деревня туралы жазғанда, көргенімен ғана шектеліп отырады.

Шукшин өзінің шығармашылығында А.Чеховтың әңгіме үлгісін ұстанғаны байқалады. А.Чехов кемеліне келтірген бейнелеудің бір принципі — адамның іс-әрекетін, ішкі дүниесін әлдебір қоғамдық құбылыстың зардабы ретінде, яғни адамды болмыстың проекциясы ретінде көрсету.

А.Чеховтың прозасына бір соғып өтпейінше, Шукшин әңгімесінің сырына жету қиын. Осы жерде мысал ретінде А.Чеховтың «Қаскүнем» («Злоумышленник») әңгімесін атауға болады. Әңгіме тергеуші мен шойын жолдың бұрандаларын ағытып жүріп ұсталып қалған деревняның мұжығы екеуінің арасында өтіп жатыр. «Бұранданы неге ағытты?» деген сұраққа, мұжық өзінің балық аулайтынын айтады, балықтың түрлі тұқымдары болатындығын, кейбір балықтар судың бет жағында жүрсе, кейбір тұқымдар судың түбінде өмір сүретінін айтады. Тергеуші бұранда ағытылса, шойын жолдың екі жаққа ашылып, пойыздың апатқа ұшырайтынын айтып, мұжықтан «бұранданы неге ағытты?» деп қайтадан сұрайды. Мұжық судың түбінде өмір сүретін балыққа қармақтың жетпейтінін, қармақты теңге батыру үшін шойын жолдың ортасы тесік бұрандасы керек екенін айтады. Тергеуші темір жол апатын айтып, сұрағын қайталайды. Мұжық қайтадан балық тұқымдары туралы айтады. Тергеуші әңгіменің аяғына дейін пойыздың жолдан тайып апат болатынын, адамдардың мерт болатынын ұғындыра алмай қор болады. Мұжық өзінің балығын ғана біледі. Маңайында басқа адамдар, өзіндей адамдар бар екендігінде, ол адамдардың бұл жасаған қаскүнемдіктен өлімге ұшырауы мүмкін екендігінде, қоғамда адамдар бір-біріне көмектесіп қана өмір сүре алатындығында оның шаруасы жоқ. Екі-ақ беттік теңдессіз әңгімеден адамды адамдықтан айырып, айуанның деңгейіне түсірген Ресей империясының бүкіл болмыс-бітімі сайрап көрініп тұрады.

Қорыта келгенде, орыс прозасын сөз еткенде, жанрлық өзгешеліктерге қарамастан, шағын жанрлардағы авторлар өз туындыларында рухани бастауды сақтауды ниет еткені және рухани-идеялық ізденісте болғандықтары ерекше байқалады.

Әдебиеттер тізімі

- 1 Тамарченко Н.Д. Теоретическая поэтика: понятия и определения. — М.: РГГУ, 1999. — 286 с.
- 2 Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. — М.: Искусство, 1986. — 445 с.
- 3 Шубин Э.А. Современный русский рассказ (вопросы поэтики жанра). — Л.: Наука, 1974. — 183 с.

К.Нурғали

Жанр рассказа в русской литературе

В статье показано формирование жанра рассказа в русской литературе, представлены новые аспекты в изучении этого жанра на основании сравнительного анализа исследований разных авторов, посвященных этой теме. Автором рассмотрены с различных точек зрения особенности композиционной организации, сюжета, анализируются используемые в тексте средства выразительности, которые определяют жанровые особенности рассказа. Комплексный анализ рассказов 60–90 годов позволяет увидеть новые аспекты и направления в исследовании жанровых особенностей рассказа.

There is in the article considered formation of a genre of the story in the Russian literature, and also there are presented new aspects in studying of this genre on the basis of the comparative analysis of researches of the different authors devoted to this theme. In the article also are considered from the various points of view features of the composite organization, a plot, from the point of view of means of expressiveness used in the text which define genre features of the story. The complex analysis of stories of 60–90-th allows to see new aspects and directions in research of genre features of the story.

УДК 82.02

К.Нурғали

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Астана

Поэтика повести «Возвращение учителя» А.Алимжанова

По страницам критических статей Н.Ровенского

Н. Ровенский талантливо и всесторонне анализирует произведения А. Алимжанова, творчество которого ценит особенно высоко. Анализируя повесть «Возвращение учителя» А. Алимжанова, Н. Ровенский подчеркивает мастерство ее автора в описании далекой эпохи и раскрытии образов героев. Критик раскрывает путь исканий Фараби, проблемы нравственного выбора, эволюцию главного героя и особенности стиля.

Ключевые слова: образ, нравственный выбор, эволюция главного героя, литературная критика, стиль, поэтика, мастерство писателя, иллюзорность, интеллектуальный роман, беллетризм, научная публицистика, легенда.

Литературная критика играет важную роль в духовной культуре и общественной жизни Казахстана. Мастерство и талант — важные условия творчества. Н.Ровенский выступал против благополучных творческих портретов, добродушных рассуждений о мастерстве, к которому он в своих трудах предъявлял высокие требования, он старался быть одним из творцов современного искусства Казахстана. «Талант критика проявляется прежде всего в сфере суждения и оценки. Если художник развивает свою мысль посредством изображения, то критик оперирует образами, уже созданными художником, и сопоставляет их с правдой жизни... Критик оценивает духовное содержание труда художника, его понимание закономерностей жизненного процесса, раскрытого в столкновении индивидуальных судеб героев произведения. Критик формулирует основные идеи, которыми живет или должно жить искусство, и тем самым активно воздействует на развитие литературы в целом, являясь одним из ее сотворцов» [1; 172].

Н.Ровенский-критик довольно-таки активно воздействовал своими трудами на развитие литературы Казахстана, большое значение всегда придавал вопросам стиля, поэтики художественных произведений и мастерству писателя.

Русская и казахская литература, а также литературные связи были постоянно в центре его внимания и изучения. Н.Ровенский был редактором монографических изданий ведущих казахских поэтов, писателей, литературоведов М.Базарбаева, Р.Нурғали, А.Алимжанова, О.Сулейменова и других.